

Nad bezobratlými o páteři

Při přípravě podkladů jazykového koutku tohoto čísla Živy, které je věnováno bezobratlým, jsem si vzpomněla na dávná leta své školní docházky a na otázku, na niž mi tehdy vyučující neodpověděli: proč se zoologická říše dělí na obratlovce a bezobratlé? Proč se neříká obratlovci a bezobratlovcí? Přestože jsem se snažila najít odpověď v nejrůznějších zdrojích, stále ji neznám. Jazyk nebývá logicky přímočarý, mnohé nepravidelnosti si v běžných komunikačních situacích ani neuvědomujeme. To však neznamená, že nestojí za to se u těchto označení zastavit (přestože se podle internetových zdrojů v moderní taxonomii tento taxon již nepoužívá). Historie slov je totiž zajímavé dobrodružství a leccos se dozvíte i např. z našich tří výkladových slovníků češtiny.

Příruční slovník jazyka českého (PSJČ; Státní nakladatelství/Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1935–57) uvádí u přídatného jména bezobratlý vysvětlení „nemající obratlů, páteře“ a zoologický termín bezobratlí. Podle Slovníku spisovného jazyka českého (SSJČ; Nakladatelství ČSAV, Praha 1960–71, reedice Academia, Praha 1989) je zpodstatnělé jméno bezobratlí zastaralé zoologické označení „živočichů bez vnitřní kostry, podkmen *Evertebrata*“. Vedle toho je uvedeno i slovo bezobratlovec, samostatné heslo však netvoří, z čehož vyplývá, že ho autoři slovníku za natolik důležité nepovažovali. Vlastně se tedy nedozvíme, jaké označení můžeme považovat za aktuální. Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost (Academia, Praha 1994) slovo bezobratlý dokládá příkladem bezobratlí živočichové a nikterak ho nehodnotí.

V prvním svazku 13dílného Naučného slovníku zemědělského (Státní zemědělské nakladatelství, Praha 1966–92) je výraz bezobratlí označen jako méně správná alternativa termínu bezstrunní. Do výkladových slovníků češtiny se však tento název v žádné době nedostal, přesněji: přídatné jméno bezstrunný/bezstrunný je v PSJČ a SSJČ vysvětlováno jako „nemající struny“, což dokládá příklad z díla K. H. Máchy bezstrunná harfa. Nezmiňuje se o něm ani internetová Wikipedie, která uvádí: „Bezobratlí (řídce bezobratlovci nebo bezpáteří; *Invertebrata*, méně pak *Evertebrata* nebo *Avertebrata*) je velká skupina živočichů, představující asi 95 % všech živočišných druhů. Chybějí jim obratle (= nemají páteř).“ Všichni víme, že z odborného hlediska lze mít proti internetovým zdrojům různé výhrady, ale na cestě za bezobratlými se vynořilo další označení.

Nepochybují, že naprostá většina čtenářů by ke slovu bezpáteřný (bezpáteřní), uvedenému jako jedna z možných alternativ, přiřadila synonyma: bezcharakterní, bezzásadový, přizpůsobivý, podlézavý, servilní, patolízalský. Přenesený význam potvrzují i slovníky a přidávají charakteristiky „jsoucí bez pevných zásad, směro-

vě nevyhraněný, nemající pevné povahy, příliš poddajný, nedůsledný“. SSJČ jako jediný zná i význam „nemající páteř“, např. bezpáteřný živočich, PSJČ takového živočicha označuje bezpáteřnatec, zatímco člověk je bezpáteřník.

Slovo páteř, užívané v současné češtině v ženském rodě ve významu „ústřední část kostry obratlovců složená z obratlů“ nebo s knižním odstínem „základ, opora něčeho“ (např. dějová páteř románu), bylo původně mužského rodu a znamenalo pro naše předky něco zcela jiného, a to otčenáš, modlitbu vůbec (odříkávat páteř/pateř) nebo později také růženec (korálový páteř). V této souvislosti připomeňme Husův spis Výklad viery, desatera a páteře. Základem je latinské oslovení Boha Otce Pater noster (Otče náš), tedy první slova latinské verze modlitby pojmenované právě podle těchto slov Otčenáš. Když se stalo zvykem modlit se více otčenášů za sebou, odpočítávaly se na kuličkách z růžového dřeva, navlečených na provázcích – označení pateř se od konce 15. stol. přeneslo i na růženec. K dalšímu posunu významu J. Rejzek v Českém etymologickém slovníku (Leda 2001) říká: „Poté přeneseno na další věci, které se podobají spojeným kuličkám růžence (perly na nitě, řada vůbec apod.), především pak na hřbetní část kostry složené z obratlů.“ Jungmann ve svém Slovníku česko-německém (1834–39) rozlišuje páteřníka – kdo páteře (růžence) dělá a páteřnatec – živočichů páteř mající.

V souvislosti s etymologií slova páteř nelze opomenout výtah zvaný páternoster, jehož podstatou je nepřetržitý plynulý provoz otevřených kabin. V technické terminologii se jako páternoster označují zařízení, která stálým pohybem uzavřeného okruhu řetězu nebo lana a jednotlivými

články kabin či nádob připomínají šňůrku růžence: čerpadla na vodu, písek, současťi vodních rypadel, výtahy na cihly apod. Přesněji bychom jim měli říkat oběžný výtah, korečkový dopravník, elevátor.

Ještě se vrátíme k obratlům. Vytvoření slova připisuje J. Rejzek Jungmannovi, v jeho slovníku najdeme dvě varianty: obratel a obratek. Ve výrazu obratel je i pro nelingvisty zřetelný vztah ve slovesu obrátit, kdysi vzniklého jako složenina z ob + vrátit. Podobným způsobem, a to z ob + vrátit, bylo utvořeno pojmenování otočné uzavírací klíčky obrtlíku. Přesněji řečeno – obrtlík je zdobnělina staročeského obrtel. V časopise Naše řeč byl v r. 1922 (č. 4, str. 128) uveřejněn výklad, který stojí za ocitování: „Významy shledáváme u slova obrtel a jeho zdobnělina (obrtlík, obrtlíček) rozmanité; předmětů, které se vrtí, otáčejí, je mnoho a všelijakých. Někde tak říkají dřevěné závoře u dveří, která se otočením zakládá do háku; v železnických obchodech rozumějí obrtlíky kovové otáčecí závorky okenní rozličných tvarů; u vozu je obrtlíkem ta část, která se otáčí na nápravě (...), podobný obrtlík znají čeští dělostřelci; Dobrovský uvádí obrtlík ve významu hračky, kterou obecně jmenujeme vlk; slovníky znají obrtlíky také u pip (kohoutek), u třmenu, u didla i hamru; a jsou stará rčení obrazná jako míti jazyk, mysl na obrtlíku, býti, seděti, točiti se na obrtlíku apod.“

Protože naše zastavení je jazykově, neškodí připomenout, že podstatné jméno obratel je mužského rodu a skloňuje se podle vzoru „stroj“. Zmiňuji se o tom proto, že v praxi se lze setkat s formulacemi: obratel po obratlu; meziobratlové ploténky se střídají s obratly; při práci s obratly se klient svlékne do půl těla. Některá neživotná mužská podstatná jména zakončená na -el mají tvary podle tvrdého i měkkého vzoru (např. bez plevele i plevelu, kotle i kotlu, kužele i kuželu; v množném čísle pak tedy v 7. pádě možnost psát i/y: s plevelem i plevely, kotli i kotly, kuželi i kužely). Pro obratel to však neplatí, náležité podobu jsou jedině podle měkkého vzoru: bez obratle, obratel po obratli, při práci s obratli. Dvojitá možnost máme jen v 6. pádu množného čísla, kde jsou za rovnocenné považovány podoby obratlích a obratlech.

To už jsme se sice od bezobratlých poněkud vzdálili, doufám však, že to nebyla marná zacházka.

1 Jeden z našich největších slídků (délka těla může překročit 15 mm) – vzácný slídk břehový (*Arctosa cinerea*), který kromě písčitých břehů řek a opuštěných pískoven pronikl i na popílkoviště elektrárny v Opatovicích, poblíž Hradce Králové. Foto J. Buchar

Souvislost jména slídk se slovesem slídit je evidentní. Inspirací pojmenování mohlo být jak jeho neustálé pobíhání po zemi, tak charakteristické uspořádání očí do tří zřetelných řad. Staročeské slídit znamenalo nejenom slídit, ale i potulovat se; jeho základem je slovo sled s významem stopa, pořádek, souvislost.